

АСПЕКТИ НА ВЪЗРОЖДЕНСКИЯ ТВОРЧЕСКИ ДУХ НА ГРИГОР ПЪРЛИЧЕВ

Христофор Тр. Тзавелла

От всички градове на Македония Охрид има най-голям дял в Българското възраждане благодарение на будното си население, на тъмните, но вечно живи спомени тук от дейността на св. Климент и цар Самуил, както и на влиянието, упражнявано от Охридската патриаршия върху националното съзнание в течение на няколко столетия до закриването ѝ в 1767 г.

Акад. М. Арнаудов, „Гр. Пърличев“

Изграждането на творческия дух на бъдещия създател на духовни ценности се нуждае преди всичко от една всеобхватна история на отминалите поколения творци. Посоченият път на тяхното развитие, направената оценка на житие-битието им, на техните дела и деяния служи като ориентир за днешния човек. Животът на един човек, без оглед на неговите физиологически и духовни възможности, прилича на градина, която с багрите на своите разнолики цветя и вкуса на узряващите плодове показва превръщането на даден труд в действителност — тази осезаемост предлага различни пътища за онези, поели „мотиката“ върху своите плещи като единствен човечен извор на щастие.

С подобни съждения е било озадачено и съзнанието на Григор Пърличев, когато той разсъждава върху възникналия замисъл: „Да пиша ли автобиографията си?“¹

В Солун, „... дето стъпали нозете на св. св. Кирила и Методия“², Григор Пърличев се оттегля по подобие на отшелник от мирянския живот и се настанява във въображаемата пещера на своя духовен свят, за да прецени постигнатия ръст на своята творческа същност, когато в болезнените съзерцания на старостта той оприличава своето „его“ с недооформен дървен пантен, т. е. кукла, чиито конци се дърпали от пръстите на чужди духовни величия. В този свят божествената планина Парнас се оказва обикновено варовиково възвишение, където трудно са се намирали дори няколко стръкчета, за да се положат върху гроба на почитана особа, камо ли да се изплете венец на любима. По хребетите

¹ Гр. С. Пърличев. Автобиография. 1830—1892 г., СбНУ, кн. XI, С., 1894, I. Научен отдел, с. 347.

² К. Г. Пърличев. — Македонски преглед, г. IV, 1928, кн. 2, с. 99—140. В Солун от 16 април 1884 до 1 май 1885 г. Гр. Пърличев работи върху своята „Автобиография“, с която очертава една психограма на себе си и своето време.

на тези видения крилатият кон на Пърличев, подкован от духа на Омир със златни подкови, обосява и окуцява, поради което неговият господар облича бронята на Перун в защита на изправящото се от четири на два крака Българско възраждане в Македония.

Предстоящата за написване „Автобиография“ („... дълго време се колебаях и нито бих писал, ако не бях уверен, че биографиите са доста полезни книжки“³) го извежда по стъпалата на годините и изправя лице срещу лице с древна Елада. Необходимостта да се изпрати послание до бъдещите поколения терзае съзнанието на Пърличев. Такова едно намерение изисква да се пропикне в душевния мир на самия епистолописец и търсейки себе си из криволиченията на своето възрожденско време, да разбере смисъла на съществуването си и същевременно да го издигне като знаме за пробудилите се последователи, нужно за предпазване на тяхното развитие от грешките и духовните недъзи на предшествениците им.

Погледнато от този аспект, намерението на Григор Пърличев става ясно като чувство на задължение и съзнание за историческа отговорност, за необходимостта от култивиране на българското национално съзнание в бита и душевността на самия народ, като единствено средство за неговото оцеляване. Но в никакъв случай не е простотата и откровеността на изповедта на Пърличев единствено доказателство за меродавността на това твърдение. Основно доказателство за очертаването на предварителна философска схема при разработването на „Автобиографията“ е синтактичното построяване на отделни изречения или цели пасажки. Човек, който познава добре морфологичните преобразования на гръцкия език през вековете в различните книжовни школи (през цялото това време съществува и един общоразбираем простонароден език, който е подценяван от господстващите съсловия, считан за недостоеен наследник на аристократичната изразителност на създателите на древната слава — б. а.), неговото граматическо развитие и фразеологична идентичност на речниковия фонд, след прочитането на „Автобиографията“ стига до следното заключение:

1. Сцените, в които се описват събития от семейния живот, представяват изблик на чувства и спомени с примеси от църковни думи и изрази. Последователно при преработването на първоначалните бележки в литературното изложение на „Автобиографията“ Пърличев използва установения български книжовен език с предпазливост, породена от прагматичната критика на Нешо Бончев срещу неговия превод на „Илиада“.

2. Събитията, в които се описват причините, предизвикали личните вълнения и обсъждането на исторически, социологически, психологически и литературни проблеми, носят белезите на различни теологически и книжовни школи на историческото многообразие на гръцкия език. Определени изрази представляват гръцки фразеологически матрици, калкирани с български, при опита те да се приспособят към останалия текст, който се явява като първообраз. Всеотстранната начетеност на Григор Пърличев, неговият езиков усет и запаметяването на отделни словоизменения му помагат да проследи историческото развитие на дадена дума и обогати своя речников фонд — прибавяйки и към словопроизводство с представки и наставки, със съчетаване на две думи в една; когато за дадено понятие или по-скоро поетическо виждане не е бил в състояние да открие необходимата дума, той създава своя.⁴ Естествено речниковият фонд

³ Вж. Автобиография, с. 346, следващите думи: „колкото и да е дръзко да уверява човек, че е рожба на едигото си — всекой не може да знае, чие е семе“, подсказват мисли на малоценност, които са се родили у човека с класическо образование при възникването на въпроса: „Кой съм аз, кон са моите родители и какво да кажа аз за тях?“

⁴ Срв. Гр. Ст. Пърличев. Скендербей. Увод, текст, превод и обяснителни бележки на Хр. Кодов. С., БАН, 1967, с. 3, където достойният за уважение Кодов пише: „Притежавайки

на охридския говор не е бил в състояние да „материализира“ мислите и чувствата на Пърличев, за чието осъществяване той е придобил словарно обогатяване при елинското си образование.⁵ Разминаването на умствените възможности с диалекталната лексика на Пърличев, отсъствието на български граматически учебници и речници, адекватни на гръцките, френските и руските от университетските години на трудолюбивия охридчанин,⁶ поставят началото на двубоя между твореца Пърличев и българина Пърличев — възражда се психологическата дилема: да посегне към венеца на Омир или да вдигне от земята окървавения гръцки буквар на Братя Миладинови с прибавените от тях български думи под гръцките. Сърцето надделява пред стремежа на духа към съвършенство, т. е. безсмъртие. Учителят Пърличев жертвува с душевно сътресение твореца Пърличев пред прага на Българското възраждане в Македония.

Нека видим какво привлича Григор Пърличев да се отправи през 1849 г. към Атина: „Тогаваше се решаваше съдбата ми. Не се наиде ни един да ме посъветува да ида в Русия; а пък тогава само името на Атина и Янина звучеше у нас.“⁷ Съдбата на Пърличев и неговите сънародници се очертава в европейските столици, където кралските корони се занимават с пиршества, а това тяхно удоволствие изисквало те да предопределят съдбата на народите. Техните интереси са стояли против националните права на българина в Македония, създавали изкуствено съзнание в младите умове и ги превръщали в поклонници на идеали, които са действували срещу същността на предците ни: „Трябваше да мина през Лариса... за по-евтино. Когато оставихме Домоко и прехвърлихме турско-гръцките граници, един грък търговец, мой спътник, слезе от коня и целуна земята. „Стъпихме на Елинска земя“, каза он. Слезох и целовах земята — Боже мой! Колко тази земя е червена! — Да! защото е упита от кръви. Веднага направих няколко стиха, които и декламирах с пророческо въодушевление. Опиването ми се усили, когато отдалеч видях прочутия *παρθενών*.“⁸ Духовният

удивителен творчески усет за словотворните възможности на гръцкия език, Пърличев си създава редица нови сопозита в Омиров стил, които не се срещат у никой гръцки автор и не се намират в никой гръцки речник: *δικαιοτάθμος, βαθντήμον, δλιόβολος, ποτ'ούλητος, διαδύο, πολυπόρτος, εὐπύλος, βροντούλιτος, βιανέω, πολυπόρτος, φυλλοσχιδής, διελίσσω*... и много още други. ... трябва да се напише отделна студийка. Такова едно изследване ще констатира наличието на две отделни думи, които се съединяват и правят ново разбираемо понятие. Но ако гръцкият език е богат, това се дължи безспорно и на многовековната традиция при него да се съединяват две думи в една.

⁵ Лексикалният състав на творбите на Пърличев, написани на гръцки език, неговата граматическа особеност (характерна за автори като Омир, Пиндар, Ксенофонт, Павсаний, Платон, Асхил, Аполодор, Ариан, Аристотел, Тукидид, Херодот, Еврипид, Демостен, Лукиан и много други (и поетическа образност, дават основание да се предполага, че Григор Пърличев е използвал посветения на Отон I гръцки речник *Λεγιόν της Ἑλληνικῆς γλώσσης, Σκαρίαν του Βιζαντίου*, "Ев. Ἀθήραις, съдържащи 1582 страници, в три колони на страница и 197 с. със съществителни имена.

⁶ Гр. С. т. Пърличев в Мечта на един старец. — Балкан, бр. 15, 28 апр. 1883 г., където още от самото начало той със сърцераздиращ тон споделя: „Лишен от всякакъв български словарь, оригинален по език (отново той има пред вид историческото развитие на установения български литературен език — б. а.), стародревен по правописанието (Пърличев държи на новобългарския език да запази осезаема връзка с морфологията и синтаксиса на старобългарския — б. а.), почти съвършено лишен от периодически списания, незнаком с течението на работите, несвободен да посеща селата, дето бях намерил богат за книжнината материал, естествено, слаб телом, а още повече ослабнал от дългогодишно и безплодно елинско учение (той говори за полза, която не е била в унисон с националните идеали на Българското възраждане — б. а.), от денонощни трудове и ...“ Пърличев изрежда своята мъка, която е била зла орис на доста наши възрожденци.

⁷ Автобиография, с. 360, „Търгнах през август с 1500 гроша. На пъти, в село Пътеле, като исках да превежа ранята си, видях, че течението на гноя беше съкнало и раната беше в пълно заживяние и писах на майка.“ Пърличев пътува за Атина с надеждата да намери „лек“ за духа и тялото си.

⁸ Вж. Автобиография, с. 361.

захлас на Пърличев е плод на божественото питие — нектара от гръцката митология, без амброзията на родната земя; той го възприема като духовна храна, накарала го да коленичи пред сиянието на една звезда, престанала да съществува преди векове. Този унес отвлеча съзнанието на Пърличев от действителността, сковава неговата способност да разсъждава и пренемава всяко явление според неговата значимост в живота и затова той не може да разбере от пръв поглед, че „видяната“ кръв се влива от Македония в Гърция. Той трепере пред величествения изглед на Партенона, духом целува въображаемите стъпки на неговите строители Фидий, Актин, Каликрат, Агоракрит, Алкамен и плюе върху несъществуващия гроб на Полиоркет, осквернил храма, като се настанява в него заедно с куртизанките си, но забравя Охридския акропол, хълма на мъжествения цар Самуил, който като пясъчен часовник, ронен от нареждащите вълни на Охридското езеро, измерва безсмъртието на българския дух през вековете. Забравя, защото: „Върху гробните плочи седехме срещу сълзето с отворени книги, за да опитае кой повече ще устои на отражението на сълзевите лъчи.“⁹ С очи, взрени в лицето на Аполон, лежи Пърличев на гръб върху пулсиращата пръст от руините на Самуиловата крепост, мисли за костите на вековете, намиращи се под него, и се вглежда в слънцето, за да изгуби зрението си за миг,¹⁰ за да се намери в света на миналото. Душата му е пленена от божествените жители на Олимп, от нимфите, заиграли се по поляните, от титаните, изправили се пред кръстопътите на живота и любимите герои на боговете, които вършели дела, каквито мечтае да върши и юношата Пърличев. Значимостта на отминалите събития отеква като болка и стремеж за опознаване на своята личност в подсъзнанието на Пърличев, у когото се утвърждава усещането за вътрешно спокойствие по пътя на духовното му възвисяване. Уверен в правотата на своето убеждение, купайки от болния крак и чувствайки болезнения ритъм на раната, с предпазливи стъпки той крачи по зеления килим на македонската земя и с молби приканва вдъхновението да го отнесе в света на поезията, само и само да не мисли за извора на своя живот: „Преди да достигна ъгъла на Писиновската улица, чух майчини си въздиания: милата носеше на глава един, още мокри, болярски килим, от гръмнадна дължина и ширина, съгът in octavo, килим, когото мъска (катър — б. а.) с труд би носила. Раскъса ми се сърцето. Като ме виде, тя спре стенанията си и ми направи една подсмивка. — За что си тука, синче? Но аз плачех, както да би някой убил майка: Омир каза:

Половина благородства бог отнима на човеку,

той свобода си изгубил, който станъл роб другому.“¹¹

Вдъхновеният мечтател олицетворява цял един народ в окован роб, над когото той вижда собствената си майка с лицето на Македония — да риде в знак на безпомощност над главата на своя син и като Прометей той бяга от тъмнината на робството и върви уверено към Атина да възпламени своята лампада отсвещения светилник на демокрацията (защото: *лампада* *ἔχοντες, διαδοσούσιναι* *αὐτοῖς* — имащите лампади, предайте ги на другите да ги съхраните — б. а.). Такъв пазител на духа на рода е отразен в обичая за небесното и земното, за живота и смъртта, която може да се предизвика, ако болярският килим не

⁹ Вж. Автобиография, с. 348.

¹⁰ Пак там: „Вярно е, че това е причината на късоголедието ми, което накликва на главата ми несчестия, които безполезно е да преброявам.“

¹¹ Пак там, с. 351. В някои от тези килими, предназначени за средата на къщата, са били втъквани златни нишки, които според поверието осигурявали „знатния произход“ на всекиго от този род. Обикновено в средата се образува „коло“, предимно с основните цветове на дъгата, показващо свещения кръг на слънцето, отразявано върху пода от покрива на къщата (в случая болярските шатри — б. а.), когато не са имали прозорци (предпазители мерки срещу духовете на злото — б. а.) и осветлението е било небесен дар от слънцето, а през нощта — от луната.

е изпран при пълнолуние, с утринна вода и от неопозорена жена, която трябва да носи килима сама, защото духовно не „тежи“ и тежестта не трябва да се разделя между двама носачи, да не се раздели къщата на стопанина на килима и му се разпадне родът.

Всичките тези ритуални условности имат за Пърличев стойността на едно суеверие, доказателство за изостаналост пред гръцкото великопение на ума и духа. На Пърличев тепърва му предстои да опознае душевността на онези, които живеели в едно екстазно състояние, без да осъзнават, че те с нищо не се отличават от онези, които ги наричаха „варвари“. Първото учудване идва, когато свършва зеленината на македонската земя и започва варовиковата белота на същинска Елада. Но този път той не вижда в „белотата“ костите на достолепните войници на Леонидас; той си припомня за зимната белота на Охрид: „Когато снегът навалеше изобилно, дедо идеше на училище, ме зимаше на рамо и ме донасяше дома: Аз бях всекога необут.“¹² Този старец, умрял като библийски патриарх, след като повикал рода при себе си и му дал последните си наставления,¹³ върху плещите на своя дух донася Пърличев в Атина, където роденият поет се записва да следва медицина, защото разклатеното му здраве го принуждава да помисли първо за тялото си. Но той често изоставя опита за проникването в тайните на Асклепий. Пърличев се вслушва в епическия глас на Калиопа — вдъхновителката на красноречието, което му е било необходимо, за да си пробие път към сърцето на своя народ: „Тъй като не бях влюбен в медицината, често пишех стихове и ги излагах по черните дъски на университета и с благодарение слушах похвали. . . най-умразен от всички предмети беше ми анатомията. . . един ден ни донесоха пресен леш на ангеловидна жена. Зех да обдумвам някой и друг стих, когато влезе в стаята прочутият анатомист Дамян от Костур. От радости блеснаха му очите. Он удари тържествено лешът по реброто, за да покаже, че е влюбен в науката. Незабавно излезох от стаята.“¹⁴ Излиза, защото в умрялата „ангеловидна жена“ той съзира смъртта на Аполоновите дъщери Клио, Талия, Ерато, Евтерпа, Полимия, Калиопа, Терпсихора, Урания и Меломена. За тях той съставя траурни химни, защото „свещеният град Атина“ се оказва езически град, където се мисли и се говори като във всеки друг град — тук хората не говорят езика на Омир: „Професорите само преподаваха, а никога не изпитваха. . . чтом чуех някоя язична тяхна погрешка, ми се струваше, че небето пада и често си позволявах да я поправам. . . А за езика аз имах право да мисля, че на много професори могъ за дълго време да им преподавам. Нито можеше инако да бъде! Гръцката политика беше: да знаем само гръцки, а — нищо друго!“¹⁵ Последните листа от венеца върху главата на Атина ги обрулва стонът на разочарованието, когато Пърличев се уверява с очите и с ума си — Атина от древността се оказва само омайна легенда; Атина от съвременността — един град, строящ се и от каменоделците на Костурско, на които в родния край турците не позволявали да строят къщи и църкви (против построяването на български църкви е била и гръцката църква, която обсебвала българските), превъзхождащи техните телмеси и джамии; тук строели палати с парите на онези гръцки търговски родове, които се връщали от чужбина. Изпълнители на тяхната воля са били костурските строителни работници, за които Пърличев с болката на човек, недосънувал приятен сън, си спомня през целия си живот: „Когато костурските майстори вървеха къчеху пред университета и си говореха български, те (съучениците ми) казваха: „*δού λεγοῦν τὰ βόδια* — ево (ето — б. а.) ти, минават воловете“. Късаше ми се сърцето.

¹² Вж. Автобиография, с. 348.

¹³ Пак там, с. 350. Умирайки, дядото на Пърличев поискал от своята снаха: „На Григор се налявам; и ти да се наляваш! . . . Дай ми клетва, оти ќе го прашаш на училище!“

¹⁴ Пак там, с. 362.

¹⁵ Пак там.

Оскърбен в народно честолюбие, глеех от гнева и не можех да го излея.¹⁶ Езическата християнизирана душа на Пърличев изгубва крилата на идеализма в Атина; той започва да се вглежда по-внимателно в лицата на хората от улицата и да се спира и разговаря с пътниците, които носели стари изпозакърпени кожуси и говорели на различни български говори. Това били синовете на Македония, Мизия, Тракия — българи, пристигнали в Гърция през различни периоди, за да вземат участие в освобождението на гръцкия народ.¹⁷

Нощните балове на управляващата аристокрация и утринните веселбарски гласове на жени в карети, съставени с немотията на обикновения човек и с хищническите нрави на средните и висшите обществени слоеве, развенчават Атина и в очите на гладувания студент по медицина тя изглежда безмилостна и ликуваща над страданията на безпомощните: „Беше ме посетила пустата бедност, чахотлива и люта как оса, с коси разплетени, с лице смугло — бледно, с очи горящи в дълбоки впадини.“¹⁸ В бездънните долини на бедата Пърличев съзира царството на ада, където девойката с ангелското лице и тяло от катедрата по медицина се превръща в Клото — предяща вълната на съдбата от където на живота, определяща възлите на дните и случките; в Лахеза — въртяща вретено на човешкия живот и определяща неговата участ; в Атропа — отрязваща с божествените си ножици конца на земния живот на човека. В поетичната душа на Пърличев се отразява съдбата на света, той преживява чуждите радости и тежоби като свои — преживяване, което раждало поезията и родилото се стихотворение застава зад устните, както затворник застава зад решетките на строг тъмничен затвор. Всяко стихотворение за Пърличев е живо същество, защото в него е витаела частица от неговия дух. Това образно виждане се заражда в съзнанието на Пърличев още от детските му години. Духът на народното творчество прониква в него с течение на времето като живо битие на миналото, което трябва да се опознае, за да се осигури бъдещето на човека и народа, от който той произлиза. Този народ, чиято частица е и населението на Охрид (народната легенда разказва, че името му произлиза от стенанията на ослепените Самуилови войници, които, изкачвайки се по хълма към крепостта на своя съкрушен цар, подвиквали с оплакваш глас: „Ох, рид. . . Ох, рид. . .“ Техните кървави сълзи стигнали до езерото и рибите, които пили от тях, оставяли поколения след себе си с червени очи. Останало името на града: Охрид), превръща своето минало в бъдещ дух на Пърличев.

Вземайки охридчанин се завръща в родния си град за своето второ рождение — раждането на поета, „обременен“ от духа на немотията, изпълнен от хазаина заради своето безпаричие¹⁹ под благовидния предлог, че трябва да замине за родния си край, за да укрепи здравето му. С учебниците си на рамо Пърличев напуска белотата на Гърция и навлиза в зеленината на Македония: „Сега се свършва учебната година и вси студенти ще се разпръснат. Добре е да си идеш у дома. Уверявам ви, че пътуването ще ви бъде много полезно.“ Аз

¹⁶ Вж. Автобиография, с. 362.

¹⁷ Вж. Н. Тодоров и В. Трайков, Български участници в борбите за освобождение на Гърция, 1821—1828. С., БАН, 1971. Т. 6, с. 44, ред 7: „Общо в документите, включени в настоящия том (от 1020 страници — б. а.), се споменават имената на 730 души българи, установени поимено. . . Извън този брой стоят многобройните българи, които се споменават в документите без означаване на имената им.“

¹⁸ Вж. Автобиография, с. 364.

¹⁹ В Министерството на просветата на Гърция е имало отделно перо за студентите от Македония, чиито стипендии „без знанието“ на правителството са били давани от университетските власти на местни студенти. Направената от Пърличев молба през 1849 г. е останала без последствие.

знаех твърде добре, че трябва да се махна от къщата и въобще от Атина, но де да намеря пътни разноски?²⁰ Търсеният изход идва от К. С. Битолчанин, с чийто заем Пърличев се прибира в Охрид, скърби за невидимите сълзи на рибите с „червените очи“ и отново се разхожда покрай брега на езерото, усетил ободрителния полъх на родния въздух. С мисълта за чародейния тризъбник на Посейдон неусетно произнася думите: „Омире, пази се, идвам!“ Това самочувствие се ражда в Македония, но увереността на духа, окован в болничавото тяло, се появява в съдбоносните кръстовища на атинските улици: „На 25 март 1850 бяха призвани на конкуренция (т. е. конкурс, поетическо „състезание“ — б. а.) всичите елински поети. Официер Залокоста се призна за най-даровит от вси и цар Отон тури лавровий венец на главата му. Он беше доста слаб и желтичък от занимаанията си. На музика, на расходка, където беше той, там и аз; бях му како спътник. Се чудех как човек толкова ничтожен видом може да бъде венчан поет. Се вирах в него с благоговение. Можем ли аз да не говея, когато вси пърстом го показват и хвалеха? „Няма Еллин по-честит от него; цар Отон, който го венча, не е ничто пред него. Императори, что триумфирали за славни победи, не са ничто пред него. За него и земний живот е рай.“²¹ Жалкият вид на Залокоста поражда у Пърличев убеждението, че едно божествено дело може да бъде извършено от обикновения, земен човек.

Душата на славянина у Пърличев, благородна и благодатна като самата природа, съживява езическите чувства на пантеизма, когато бедата на сиромаша го довежда в с. Белица да търси своето препитание: „Там природата виде ми се чудесно хубава. Скромний, синий подляскъ (теменуга — б. а.), който балзамираше (благоухаеше — б. а.) въздуха с упивателната си миризма, богатите конопища, обработени от неуморни домакинки, силната покрай потока растителност, дето се светкаха безбройни светулки, високите ябълшници, нагнати под тежестта на неимоверно голями и вкусни ябълки ме заставиха да стихотворствувам и без да ся!“²² От село на село и от град на град Пърличев учителствува. Той посява семето на утрешната жетва в душите на децата²³ и търси онзи герой от миналото, който може да поведе обезверения роб към бъдещето. Тази личност, взета от историята и превърната в литературен герой, следва като творба да се изправи пред Омир и „да победи“ неговите херои. Този герой неминуемо би оживял в съзнанието на народа и тогава никои не би бил в състояние да го изтласка от неговия духовен мир. Такава личност се явява Кузман капитан: „През есента на 1816 г. пак завърлува чумата. Първен се явила на 25 октомври в турската махала Воска. Майката на Джелидин бея заповядала да преградят всички пътища, за да не се сношават хората с други. . . на 20 декември чумата се явила в Кошица, в къщата на Дупиказа, и всички Кошишани били изпдени от къщите си на полето. . . Кузман Шапкарев, който е слушал за Джелидин бей от съвременници на последния, открито счита неговото управление за най-мъдро през това време и даже по-добро, отколкото през 60-те години на XIX в., когато Охрид е бил под пряката власт на султана, „защото поданиците му под неговото управление ся услаждавале с благоденствие и спокойствие хем в тия времена, кога в другите турски области следуваха най-свишепите яничерлаци.“ Също и жената на Джелидин бея (братова шерка на Али паша Янински) е покровителствувала християните. Тя убедила мъжа си да назначи Кузман капитан за кърсердар.“²⁴

²⁰ Автобиография, с. 363.

²¹ Пак там, с. 362.

²² Пак там, с. 364.

²³ Преразказана фраза на Димитър Миладинов, изречена пред неговите ученици на път за Битоля, накъдето го водили окован.

²⁴ Вж. проф. Ив. Снегаров. Град Охрид. Исторически очерк. — Македонски преглед, г. IV, С., 1928, кн. I, с. 127.

Кузман капитан, образувал дружина от 40 души отлични стрелци, поел върху себе си защитата на околните села от многобройните банди, поради което спечелил уважението и възхищението на различните народности на Македония. Неговите мъжествени сражения давали възможност да се изгради един литературен герой, който да може да служи като пример на поведение и братски живот между различните етнически групи в Македония — нещо, което е от жизнено значение за тяхното съществуване. Спомняйки си за „Официр Залокоста, неукротимият дух на Пърличев поема пътя за Атина с дълбокото убеждение да „остави“ Омир без венец и да се завърне в родния си край; отново да възроди в съзнанието на народа Кузман капитан и като достоен наследник на Скандер бей да ги поведе с духа си към изгрева на свободата: „На 25 март 1860 председателя на комисията г-н Раггавис пред многобройна публика... каза: „Най-после имаме една поема, много по-малка от другите и надписана „*Αρματολός*“. Тогава усетих в себе едно неописано вълнение, каквато никога не съм усещал; тогава никой не би ме познал: бех извън от себе си; явно, че мой беше венецът. Подробно описвам тези обстоятелства, за да знаят юношите, че чрезмярната радост е по-убийствена от скръбта. Нека знаят и това, че не пиша от собствена своя гордост, но за възвишение на народната (гордост — б.а.). До толкова ние българи сме били ругани и презрени от всичките народности, че то време е вече да се опомним. Като четете човек народните ни песни, дето всека хубавица се нарича „гъркиня“, неволно ще заключи, че клетото самопрезрение е знак на българщината. (Тези „хубави“ гъркини са били съпруги на градски занаятчии и търговци, според чиито схващания да работи една жена е било признак на унижение и доказателство за икономическата изпадналост на мъжа ѝ. Съпругите на тази лъжлива аристокрация са бездействували по чардаците, занимавали се с козметика и „парадно“ обличане, докато мъжете им работели и, както народната песен ги рисува, молили всевишния да разхлади техните севдалинки на чардаците. В много от песните епитетът „хубава като гъркиня“ означава жена, която води безцелен живот — б.а.) Време е да се покажем хора между хората. Българското трудолюбие рядко се намира в другите народи, то ни е облагородило; то е било, е и ще бъде наше спасение. Ако е истина, че безделието е майка на всичките зла, то тъй също истина е, че трудът е баща на всичките добрини. Какво преимущество могат да имат пред нас другите народности? Като слушал съм всеобщите над българщината ругатни, целият живот съм прекарал с мислите, че не струвам нищо. Тази съща мисъл ме отстранявала от най-високите кръгове на обществото, без които никой не бива да бъде гражданин, нито писател. Вярно е, че горделивия никога не прокопсува; но вярно е също, че и който презира себе си, е самоубийца. Първият грях, разбира се, е опасен; но ние българи трябва да се пазим повече от втория: трябва да уповаваме на силите си, на трудовете си.“²⁵ Докато Атина ликува за появата на *Δεύτερος Όμηρος*, т. е. Втори Омир, душевността на Пърличев се освобождава от чувството за малоценност. През петте века на робството са били обезглавявани, потурчвани или погърчвани духовните вождове на българския народ — неговите крепости, манастири, църкви, училища и градове са били превръщани в развалини, изоравани или посявани с тръни, за да се изкорени генетичната приемственост на българина като обединител и създател на независима държава, да се внедри у него чувство за национална малоценност. Такъв народ без историческа памет се управлява лесно като роб, понеже той възприема външното внушение като божия воля, а „праведно“ е човек да се примирява със съдбата си. Умственото развитие, последица от личните страдания и самообразование, предоставя възможност на Пърличев да освободи духа си от „гюма на робст-

²⁵ Вж. Автобиография, с. 365.

вото“, да превърне своя живот в едно действие, което с акта на себепожертвование ще отвори очите на загубените в тъмнината на духовното робство.

Това, че „... Рагавис каза: Изпитната комисия явява... последната поема (в смисъл последната, разгледана на конкурса — б. а.) я счита за първа и дава венеца на „*Ἀquatolós*“ (поема за Кузман капитан, сърдарин, въоръжен войвода — б. а.). Он не каза и „паричната награда“. Защо? Венецът стоеше на великолепно украсена маса пред Рагавис; но он не ме повика да ми го даде пред публиката, както ставаше другите години; защо? Главната причина е, че не му мереше на гръцкият звучащите в поемата имена: *Στάϊκος, Ράδος, Νέδα, Γαλισην, ρένά* (т. е. Стайко, Радо, Неда, Галечик, река — б. а.);²⁶ това, че: „... Ректора... ми преброя 500 драхми — другите 500, каза он, съгласно с Вашето писмо, ги подарихме на един твърде беден студент на богословието. — Добре сте направили, дето не сте позволили да познае този богослов (а кой знае дали е имало такъв — б. а.): ще се срещахме тука всеки ден с него и ще се срамуваме друг от друга. Наградата беше в сребро, когато трябваше да бъде в злато“²⁷; това че: „От каква си народност? Българин!“ Не е можно българин да има черни коси и черни очи!“²⁸, това че: „Искаш ли да те пратим в Оксфорд или в Берлин да се учиш на общий счет?“ — всички тези подробности показват истинското отношение и цели на фанариотите. На тези грабителни на духовни и материални стойности, на техните измамни предложения Григор Пърличев отговаря: „Узнах, че целта им беше да ме посветят на гръцка служба и казах: Нужда велика е да ида у дома си.“²⁹ Познавайки душевността на Македония толкова, колкото познават дъното на морето, изненаданите господа недоумяват от „наглостта на един българин, който избираше пътя на забвението вместо трепетния полет на елинския дух“. Държането на Пърличев, след като крал Отон I издава указ за отпускане на месечна стипендия от 35 драхми (която той никога не осребрил), изважда Рагавис от равновесие и всеки, който изказвал възхищението си от творчеството на увенчания поет, Рагавис наричал глупак. „... Но как може да ме нарече „глупец“ оня същия, който писмено, пред целия свят, ме сравни с Паррасия и с Фидия и каза, че „*Ἀquatolós*“ е произведение на чудотворно длето и че всеки там стих е чист бисер? Не е ли глупец онзи, който си противоречи?“³⁰

Оскърбената душа на Пърличев, недоумяващ от духовното късоголедство на онези, които претендират, че учат света на поведение, се изпълва с омраза и презрение към „възвишените“ гърци, които се били превърнали на служители на „баваризирания“, т. е. германизирания политически живот, и които обременявали своя мъжествен народ с мъртвите граматически правила на един забравен „език“ и пречели народният език на гениалния Макригянис да раздвижи творческия дух на гръцкия народ. Срещу тях и техните подлизурки за една година Пърличев създава втората си поема „*Συνδεδρωμεῖς*“. „Но не зная за каква причина празникът на поетите, който от 1850 до 1860 се празнуваше редовно всяка година, не се отпразнува в 1861 г.“³¹ Чрез избраната историческа личност Скендербег³² за литературен герой Пърличев възпява един народен син, чието

²⁶ Вж. Автобиография, с. 366.

²⁷ Пак там, с. 367.

²⁸ Пак там, с. 366.

²⁹ Пак там, с. 267.

³⁰ Пак там, с. 368.

³¹ Пак там, с. 369.

³² Георги Кастриоти (1414—1467), известен под народното име Скендербег, по майка българин, изпратен като заложник при двора на султан Мурад II след покоряването на Албания. Изпратен да покорява сърбите, той се разбунтувал и отшепил от турските войски; отрекъл се от мохамеданството и когато Балканите били покорявани (селище след селище), Кастриоти наанасял унищожителни поражения на султанските войски.

име според него е трябвало да се поддържа в съзнанието на народа като средство за противопоставяне на егоцентрическите сили на човечеството и издигането идеала на свободата. Конкурсът е отложен, защото никой не е бил в състояние да обуздае белокрылия кон на Пърличев. Оставят го да се изтощи и отново да го унижи „бледоликата“: „... бедността не ме плашеше толко, колкото общата против мене омраза на атиняните, която от ден на ден се увеличаваше. Те ме обичаха много и много повече от сина и брата, докле се надявах, че в сърцето си ще дам място на гръцките идеи, на елинският дух; но като видяха, че аз обичах народността си повече от живота си, всички, като условно, ме изоставиха, никой мой приятел, ни съученик, ни съотечественик не ме поздравяваше. Един само Яким Сапунджиев остана ми верен. С него често разговаряхме за отечеството.“³³ Духът на отечеството в беда, зовящо своите достойни синове в защита на свещените земи на предците, довежда Пърличев и Сапунджиев при дякона на руската църква в Атина, който с дълбоко огорчение в сърцето си произнесъл думите, отекващи в душата на Пърличев като погребален звън на камбана: „Погинаха в цариградските тъмници братя Миладинови и... може би отровени: това четох днес в „Дунавският лебед“. Останах как статуа недвижен и безответен; но сърцето ми кълнеше гръцкото духовенство... тръгнах (за Македония — б. а.) с твърдо решение да гина или отмъстя за Миладинови.“ — Зовът на майката родина призовава Пърличев в Охрид, пред прага на пълното погърчване, за да отекне отново словото на Климент Охридски под куполите на охридските църкви в душите на „християнизираният езичници“ — религия, която е била използвана, за да се погуби етническата същност на българина: „Още от 1861 почнахме с Яким Сапунджиев народния подвиг; но го почнахме глухо (т. е. потайно — б. а.): Времето още не беше сгодно; гърцизма в Охрид от векове беше се вкоренил и до сега все расл и расл; българин българина наричаше „шоп“; българската азбука само на трима беше известна; учени мъжи уверяваха, че българите нямат писмен език; обвинителите на Миладинови, тогава скоро наградени с ордени, бяха в най-високата степен на славата си и на влиянието си. В дуканя на Ангела Групчев, който служеше как читалище, се научих на българско четене и език. Си помагахме взаимно. Он ни изясняваше българските непонятни нам думи, а ние нему — европейските.“³⁴ Прочетохме българската история и разказахме в училището и по къщи, дето трябваше най-потресающите и странични и мъченическа смърт на Миладинови. Често разправяхме на учениците и на родителите им (но не всем) колко е труден елинският и колко по-сладко и по-лесно е да се учат на майчин си език. Много псалми, преведени на македонско наречие, се четеха по църквите и вдъхнаха свещен ужас на християните. Когато чтецът не ми се аресваше, сам ставах чтец. Силно се богу молахме: но същевременно и работехме. Орахме ден и нощ да си приготвим почва за сеене.“ Това е почвата от нивата на безсмъртния Кирил Солунски, върху чиято бразда той пада и завещава на своя брат и неговите наследници да пазят класа на свещения хляб, поддържащ духа на българина, явил се в съзнанието на Пърличев като изповед на чувствата и превърнал се в едно верую за смисъла на живота и моралните задължения на човека пред мъртви и живи. Именно това осъзнаване превръща Пърличев в горещ радетел на интелектуалното раздвиждане в Македония, за подтикване на народния дух по пътя на просвещението. Индивидуалното проучване на делото му, в което се отразява духът на цяла епоха, се явява като историческа необходимост да се вникне в на-

³³ Вж. Автобиография, с. 369.

³⁴ В личната си библиотека освен българска, руска и гръцка литература Пърличев е притежавал книгите: „Orlando Furioso“ от Torquato Tasso, „La jerusalem liberata“ от Tasso; 12 тома „Dictionaire Philosophique“ от Волтер; „L'Esprit des Loix“ от Montesquien; Fenelon, La Fontaine, La Poche-Foucauld. Вж. сп. Македонски преглед, г. IV, 1928, кн. 2, статията: „Към характеристиката на Григор С. Пърличев“ от Кирил Григоров Пърличев.

соките на неговия творчески потенциал като аспекти от историческата душевност на самите нас. В случая не е важно онова, в което ни уверява класическият изследовател на Българското възрождане акад. Михаил Арнаудов: "... Първо, Пърличев не е могъл да научи за трагичния край на Миладинов от „Дунавски лебед“ на Раковски, понеже вестникът престава да излиза още на 24 декември 1861 г., а Миладинов е починал през януари 1862.”³⁵ Същественото е да се проследи в исторически план отношението на носителите на идеята за велика Гърция към тези, които са се противопоставили на елинизирването на своя народ, за да се види как предчувствието на патриотите за злокобна гибел се е сбъдвало, както предположението на Димитър Миладинов, който, окован, на път за Битоля утешавал сърцата на утрешните орли: „Що така сте се уплашили, деца? Една шепа кръв е човешки живот, кладена в едно ваганче (паничка); скърши ваганчето и ще изтече кръвта, заедно с нея и животът. За толкова ли ще се уплаша? Аз отивам на вярна смърт, но народът български, за когото съм ратувал и за когото ще умра, няма да умре заедно с мене. Той ще остане и подир мене и един ден ще възкръсне величествен. Тогава той ще оцени и моята кръв. Аз посях семето, а вие бъдете живи да пожнете плода му.“

Някога юношеското творческо въображение на Пърличев е създавало силуетен образ на своя лик, който му се е струвал равен на земните светци и небесни божества: „Обичай беше да се гори борина за осветление — както у Омирови ирои. Свещеникът (т. е. свещникът — б. а.) беше железен и около 1 метър висок. На него окачваха борината и тя озаряваше божите твари със светлината си, ту ослепителна, ту съвсем бледна. Аз обичах да стоя между свещеника и противуположний нему зид и да се вирам на сянката си.”³⁶ Негодуванието на дядото и майката, предупреждението им, че който наблюдава своята сянка, отделя душата от тялото си, за Пърличев нямат смисъл, докато преживее трагедията на своето духовно извисяване и разбере, че човекът е съвършен, когато е в състояние да се извиси до ръста на своя народ. Житейският и творческият подвиг на Григор Пърличев се разкрива при разглеждането на възрожденските творчески аспекти на делото му, оценявано от позициите на следната логика:

А. Създаденото от Пърличев творчество на гръцки език изобразява ликове и сцени от историята на албанския и българския народ. Неговите изразни средства носят характерните черти на образното мислене на албанеца и българина, на тяхната психика и норми на поведение в живота, които поради елинското му образование и частичния стремеж на Пърличев да прикрие народността на своята поетическа тематика са облечени в естествени и изкуствено създадени гръцки фразеологически изрази. В историята са известни различни периоди, когато даден народ или част от него (предимно интелигенцията) използва чужда писменост (респ. език), за да възплъти мислите си, но такова едно творчество не може да се смята за чуждо и иноземно. Защото не писмената и думите, които никога не са еднородни, определят националността на дадено художествено произведение, а идеите, вложени в съдържанието, народността на автора и мястото на съответния творец в историята на своя или „осиновилия“ го народ.

³⁵ Вж. Михаил Арнаудов. Григор Пърличев. С., 1968, с. 31. Нима някой в такъв период на обтегнати отношения между народности и правителства ще издаде извора на поверителната си информация и при един неочакван въпрос: „Отде знаеш“, няма да отговори така, както му хрумне в момента. . . — например от „Дунавски лебед“, защото никой няма да каже, колкото и да вярва на събеседника си, от „еди кое си консулство“, примерно.

³⁶ Пак там, с. 347.

Б. Предложението на Пърличев да преведе и съкрати на дадени места „Илиада“³⁷ представлява доказателство за неговото историческо мислене. По всяка вероятност той е усетил, че преводът на „Илиада“ по възприетия от науката начин според образците на елинското класическо стихосложение неминуемо в бъдеще ще улесни вековната политика на гръцката църква и училище да елинизират българите (и други народи на Балканския полуостров). Срещу такава изкуствена „традиция“ може да застане архитектуриката на българската юнашка песен и ако „Илиада“ се преведе в нейната стъпка и образна система, тя може да повдигне епическото мислене и дух в душата и съзнанието на българина — обстоятелство, обещаващо да раздвижи механизма на народната душевност и да насочи неговите очи към изгрева на свободата. В това отношение през 1894 г. Константин Величков изказва своето учудване и възмущение с пророческо прозрение: „Ако би било нужно да се предупреждават ония, които посвещават на критика своята деятелност, с какво опасно оръжие разполагат и колко трябва да бъдат внимателни, когато си служат с него, не зная дали би могло да им се посочи пример, по-трогателен от Пърличев. . . Преводът има недостатъци, но редом с тях той съдържа и качества, и достойнства, и то такива, които правят от него един талантлив опит да се предаде на български великата гръцка епопея.“ Подобна позиция заема всеки, който познава родилните мъки на българската възрожденска интелигенция в излизането от диалектните говори и създаването на един общ книжовен език като първостепенно, политическо необходимо средство за бъдещото обединение и развитие на българския народ. Погрешно е да се говори за „Пърличев език“, наричан „есперантовия език на славяните“, защото онзи, който познава писанията на тогавашните иконописци, свещеници, търговци и даскалите от ранните години на Пърличев, вижда лексикалната пъстрота, която изразява тяхната грижа и разбиране на създаване на общ език, необходим в просветителското дело из земите на българите. Такива писания и по-специално техният словарен състав дават великолепна възможност на филолози, историци, социолози, философи, психолози и пр. да проследят по народността и съдържанието на всяко отделно понятие (и по обсега на неговата значимост) исторически достоверния път на създаването на възрожденския духовен мироглед на българина. Увлечени от погрешни тълкувания, някои смятат, че критиката на Христо Ботев към Пърличев се отнася до качеството на неговия превод на „Илиада“ и забравят спора „какво предпочита свободата — Караджата или Екзарха“. В същност Ботев със своята критика осмива онези, които смятали по пътя на буквата да постигнат свободата на своя народ, а не по пътя на българския лъв.

В. В стихотворенията си Пърличев поставя своя съдбоносен въпрос пред българина: „Докога, братя, мили българи, докога гърците ще тъпчат чрез своето фенерско духовенство милото наше отечество?“ И като укор и продължение на повика на отец Паисий той възкликва с недоумение: „Ой български, ти мой народ, що не гониш лош фанарийот от всичи страни български?“ В журналистиката на Пърличев, какъвто е случаят с „Мечтата на един старец“, където той казва: „Напред, момчета! Изправете падналата в кал мъченица наша майка или ги-

³⁷ През 1871 г. „Илиада“ е преведена цялата от Пърличев, но след критиката на Нешо Бончев: „Зех цялата българска Илиада и я хвърлих в очага и тутакси я полиза огъня.“ Останали двете първи песни, изпратени в Цариград, като показ за намисления превод:

Пей ми, музо, ярост Ахилева,
тя ми беди устрои Еллином.
Тя изпрати в адом тънници
неброими души юначески.
Тя насити со меса юначки,
пси-не гладни и хищните птици. . .

нете!³⁸, с вложено цялото умение на един елинист, който поради ограничените си познания в своя роден език се самоопрощава, но винаги успява да предаде достоверно и убедително личното и народното страдание за един по-светъл ден. Същата тази особеност се среща в църковните проповеди на Пърличев и публичните му речи.³⁹ С простотата на народния учител той превръща народната съдба в лична и по този начин прониква в сърцата и съзнанието на слушателите, като им внушава потребността от национално пробуждане: „Кой човек в целия свят може да напредне малу-много с чужди език?“

Възрожденското житие на Пърличев, неговите сърцераздирателни приключения по пътя на народността му осъзнаване и съзнателното пожертвование на неговия талант пред олтара на Българското възраждане го извисяват пред нашите очи като мъченик. Само когато българската младеж, утрешните наши наследници, осъзнаят напълно значението на този поет с Омиров почерк, пожертвувал своето доразвиване в „Оксфорд или Берлин“ и убивал в самия им зародиш непрестанно зачеващите се елински творби, повтаряйки от сутрин до вечер родната азбука на своите ученици („мога да се гордея, че почти вси в Охрид и околията му образовани личности мои са ученици“), станали по-късно апостоли на свободата — само тогава и единствено тогава ще се постигне истинският смисъл на „самоотречението“ на Пърличев.

Поет или учител (отричан и подиграван, обиждан и затварян, награждаван и възхваляван), църковен деятел или възрожденски будител, или всичко това заедно, Григор Пърличев е един духовен лист от земята на Македония върху венеца на безсмъртието, обвиващ непокорната глава на хилядолетна България!

³⁸ Този зов представлява отчасти присвоен и преразказан старогръцки боев марш, в който се призовават децата на Елада да защитават своя роден дом и свещени храмове или да паднат в борбата за свобода според заветите на предците си.

³⁹ Слово за св. Климент, държано в Охрид; Слово по случай основаването на Българската екзархия, държано в Охрид на 8. III. 1870 г. Слово на св. Кирил и Методий, държано в Солун.